

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دریای خزر و تحولات کرانه‌های آن

نویسندگان:

فرامرز رستمی - علی اسانلو - محمدتقی فتاح

www.ketab.ir

سرشناسه	:	رستمی، فرامرز، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور	:	دریای خزر و تحولات کرانه‌های آن / نویسندگان فرامرز رستمی، علی اصانلو، محمدتقی فتاح.
مشخصات نشر	:	تهران: دانشگاه علوم انتظامی ناجا، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	:	۲۲۴ ص.: نقشه (رنگی).
شابک	:	۷۰۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۶۰۰-۶۶۴۷-۴۲-۵
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
یادداشت	:	کتابنامه: ص. [۲۲۱] - ۲۲۴.
موضوع	:	دریای خزر، منطقه
موضوع	:	دریای خزر، منطقه — بازرگانی
موضوع	:	دریای خزر، منطقه — روابط خارجی
موضوع	:	دریای خزر، منطقه — تاریخ — دخالت روسیه شوروی
شناسه افزوده	:	اصانلو، علی، ۱۳۵۸ -
شناسه افزوده	:	فتاح، محمدتقی، ۱۳۵۸ -
شناسه افزوده	:	دانشگاه علوم انتظامی ناجا
رده بندی کنگره	:	DSR ۲۱۶۰/۴۵۵ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی	:	۲۴۱
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۳۸۸۴۰۰

ناشر: انتشارات دانشگاه علوم انتظامی

مولف: فرامرز رستمی - علی اصانلو - محمدتقی فتاح

ویراستار: نجوای قلم

صفحه‌آرا: نجوای قلم

ناظر: دکتر نظام‌هاشمی

طراح جلد: محمدرضا مظاهری

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۵۰۰ جلد

قیمت: ۷۰۰۰۰ ریال

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و نشر عقیدتی سیاسی ناجا (ایمان)

نشانی دانشگاه: تهران، اتوبان شهید همت غربی، دانشگاه علوم انتظامی، ۴۸۹۳۱۲۹۶

فهرست

فصل اول: جغرافیای دریای خزر.....	۹
فصل دوم: تاریخ و تحولات مرزی دریای خزر.....	۵۱
فصل سوم: روسیه - ایران و رژیم حقوقی دریای خزر.....	۸۱
فصل چهارم: کشورهای حاشیه دریای خزر.....	۱۶۷
فصل پنجم: حضور بازیگران فرامنطقه‌ای در حوزه دریای خزر.....	۲۰۱

مقدمه

دریای خزر بزرگ‌ترین دریاچه جهان در مرز بین آسیا و اروپا، در شمال ایران و در محل تلاقی آسیای میانه، قفقاز و ایران واقع شده است و سواحل غربی آن، حد شرقی قفقاز را تشکیل می‌دهد. طول دریای خزر از شمال به جنوب ۱۲۰۴ کیلومتر، عرض متوسط آن ۳۲۰ کیلومتر و طول خط ساحلی آن ۶۵۰۰ کیلومتر است. از این مقدار ۶۵۷ کیلومتر ساحل ایران، ۸۲۰ کیلومتر ساحل آذربایجان، ۱۹۰۰ کیلومتر ساحل قزاقستان، ۱۷۶۸ کیلومتر مربوط به ترکمنستان و ۱۳۸۵ کیلومتر بقیه ساحل روسیه است. در شمال شرقی دریای خزر بیابان کالمیک و در غرب آن جمهوری خودمختار داغستان و در بخش جنوب غربی آن جمهوری آذربایجان قرار دارد که به ترتیب از شمال به جنوب رشته کوه‌های قفقاز بزرگ تا پیرامون شبه جزیره آبخور، امتداد می‌یابد و در ساحل نوار باریکی از جلگه ساحلی لنکران تا تالش و تا مرز ایران، ساحل جنوب غربی را تشکیل می‌دهد. در سواحل جنوبی دریای خزر، جلگه مساحتی گیلان و خزر از شمال غربی به سوی شرق کشیده شده که در این امتداد بر وسعت جلگه ساحلی افزوده می‌شود. در شرق دریای خزر ناحیه بیابانی از جنوب به شمال کشیده شده است که در جنوب شرقی در قلمرو ترکمنستان بخشی از آن را خلیج قره باغزگل تشکیل می‌دهد. (امیر احمدیان، ۱۳۸۹، ۱۴)

با متلاشی شدن دولت پهناور شوروی، دولت‌های تازه استقلال یافته زیادی از آن سر برآوردند که هر کدام در گوشه‌ای به نواختن ساز خود مشغول شدند. ظهور ۱۵ دولت جدید در عرصه بین‌المللی بر اهمیت خزر افزود، زیرا خزر از معدود منابع مالی این کشورها بود که بزرگ‌ترین دریاچه جهان، متصل‌کننده شرق و غرب، حاوی ذخایر

عظیم نفتی و محل رشد لذیذترین خاویارهای دریایی به شمار می‌آمد. تا قبل از فروپاشی، اتحاد جماهیر شوروی یک دولت واحد بود که شریک ایران محسوب می‌شد و مسئله تقسیم حاکمیت دریای خزر، بین جمهوری‌های ساحلی آن تا حد زیادی نادیده گرفته شده بود. هر چند که به طور رسمی، جمهوری‌هایی که اتحاد جماهیر شوروی را تشکیل می‌دادند از غنایم خزر بر طبق اصل تقسیم از وسط از دهه هفتاد بهره‌برداری می‌کردند و این عمل نیز از دهه هفتاد انجام می‌گرفت، مرز آبی دقیقی بین آنها تعیین نشده بود.

دریای خزر دریای بسته‌ای است که کشورهای جمهوری اسلامی ایران، فدراسیون روسیه، جمهوری قزاقستان، ترکمنستان و جمهوری آذربایجان آن را در میان خود گرفته‌اند. بزرگ این دریاچه جهان تاریخچه جالبی از نگاه سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، جغرافیایی داشته است. هنوز اهمیت این دریا به مراتب بیش از گذشته شده است. دریای خزر به مدت ۱۹۹۱ سال تنها دو همسایه داشت. «ایران و شوروی» و بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی علاوه بر جمهوری اسلامی ایران و فدراتیو روسیه (به عنوان وارث اصلی شوروی) سه کشور دیگر در کنار این دریا ظهور یافتند: جمهوری قزاقستان، جمهوری آذربایجان و ترکمنستان پنج کشور حاشیه دریای خزر اکنون در خصوص وضعیت حقوقی آن و نیز، استفاده از منابع این دریا در حال انجام مذاکرات و رایزنی‌های طولانی و پیچیده هستند. دریای خزر اگر تا دیروز تنها برای شوروی سابق یک گنج محسوب می‌شد که از منابع زیر بستر دریا و دیگر منابع آن بهره می‌برد، ولی ایران عمدتاً و صرفاً از ماهیگیری و بهره‌خاویار آن بهره می‌برد و در حال حاضر این دریا مورد توجه هر پنج کشور و حتی کشورهای فراساحلی قرار دارد. از نظر استراتژیک، منطقه خزر به یکی از مهم‌ترین قسمت‌های جهان در سال‌های اخیر تبدیل شده است و همین امر باعث شد تا این منطقه توجه قدرت‌های منطقه‌ای و قدرت‌های جهانی را به خود جلب کند. منابع نفتی این منطقه بر اهمیت ژئوپلیتیک آن افزوده و آن را کانون توجه فعالیت‌های برتر دیپلماتیک و اقتصادی قرار داده است.

وضعیت اقتصادی کشورهای تازه استقلال‌یافته پیرامون خزر از یک سو و شرایط سیاسی ایران ناشی از تیرگی روابط آن با آمریکا سبب شد تا دولت‌های نوظهور حاشیه

خزر معاهدات پیشین ایران و اتحاد شوروی سابق به عنوان رژیم حقوقی این دریا را در چگونگی بهره‌برداری از منابع زیر بستر و امکانات بستر و حد فاصل بستر و سطح و فضای فوقانی سطح این دریا ناکافی دانسته و به طرح دیدگاه‌های متفاوت پرداختند و قبل از دستیابی به رژیمی جامع با همکاری شرکت‌های بزرگ نفتی نسبت به بهره‌برداری از ذخایر نفت و گاز دریای خزر اقدام کنند. هر چند تا مدتی دولت روسیه به جانشینی دولت اتحاد جماهیر شوروی سابق بر لازم‌الاتباع بودن توافق‌های پیشین با ایران، از جمله قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ و عدم بهره‌برداری یک‌جانبه یا چندجانبه از منابع خزر، قبل از توافق کشورهای تازه استقلال‌یافته بر رژیم جدید حقوقی تأکید می‌ورزید، لیکن با امضاء موافقت‌نامه دوجانبه‌ای با قزاقستان در سال ۱۹۹۸ و امضاء موافقت‌نامه دیگری با جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۰۳ و موافقت‌نامه سه‌جانبه‌ای با قزاقستان و آذربایجان از اوضاع قبلی خود عدول کرد. (نویخت، ۱۳۸۷، ۷۰)

در کل در شرایط کنونی، دریای خزر با پنج مسئله اساسی روبه‌رو است که به اجمال عبارتند از: عدم تعیین رژیم حقوقی حضور قدرت‌های خارجی در منطقه به ویژه آمریکا، مسئله مربوط به قوم‌گرایی و نزاعات ناحیه‌ای، نظامی‌گری در حوزه خزر و مسایل زیست‌محیطی دریای خزر (امیر احمدان، ۱۳۸۹، ۶۱)

با توجه به این‌که دریای خزر یک دریای بسته، منحصراً به فرد محسوب می‌شود و تأمین منافع یک کشور ساحلی در گرو همکاری با دیگر کشورهای ساحلی است - همکاری که در خصوص منافع مشترک و پرهیز از اقدامات یک‌جانبه یا چندجانبه‌ای که در مغایرت با منافع دیگر کشورها باشد - به هر حال باید تأمین شود. که همکاری تنگاتنگ تمام دولت ساحلی دریای خزر برای رفع مشکلات پیش روی و ضروری و لازم است و ادعای پاره‌ای از دولت‌های ساحلی و برخی از نویسندگان مبنی بر تعیین رژیم حقوقی دریای خزر براساس کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها فاقد وجهت حقوقی و قانونی می‌باشد.

سیاست جمهوری اسلامی ایران در حوزه خزر بر همکاری همه‌جانبه، اعتمادسازی، صلح پایدار، بهره‌برداری عادلانه از منابع طبیعی و تبدیل این منطقه به منطقه‌ای با صلح و آرامش استوار است. بی‌شک پی‌ریزی بسترهای حقوقی از طریق انعقاد قراردادهای لازم با کشورهای حوزه خزر و تدوین یک رژیم حقوقی جامع با کشورهای حاشیه

دریای خزر که متضمن منافع و مبتنی بر اتفاق آراء باشد به تحقق این وضعیت کمک خواهد کرد.

www.ketab.ir